

על ארץ מוותרים רק בלב? על מהות הזיקה בין עם ישראל לארצו

הר' אלעזר סיימון

קשה להתכחש למקום המרכזי שתופסת ארץ ישראל בהגות, בתרבות ובפרקטיקה היהודית. הסיפור שהתורה מספרת הוא במידה רבה סיפור ההליכה לארץ ישראל, יהודים מזכירים את ארץ ישראל או ירושלים בכל תפילה, בכל פעם שהם מברכים ברכת המזון, כאשר הם מתחתנים ובסוף ליל הסדר. ישנם תחומים הלכתיים שלמים אשר יכולים להתממש רק בארץ ישראל, והרשימה עוד ארוכה.

אולם ניתן לשאול: עד כמה לבתית לזהות היהודית הזיקה לארץ ישראל? כיצד נכון להגדיר את היחס בין העם לארצו? האם יש קיום לעם ישראל, ליהדות, ללא ארץ ישראל? נחדד: קשה להטיל ספק שהתקיימו חיים יהודים מלאים ומשמעותיים בחוץ לארץ. אבל הרעיון של ארץ ישראל, הגעגוע אליה, שימש תמיד מרכיב חשוב גם בזהות היהדות בגולה. השאלה בה נדון היא האם יכולה להיות יהדות ללא ארץ ישראל - הארץ הפיזית או האידאה שלה? האם יכול עם ישראל לוותר על ארץ ישראל בלי לוותר על מהותו?

שאלות אלו עמדו במידה רבה במרכזו של הדיון היהודי-תיאולוגי באירופה של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. זאת, מן הסתם, בשל עלייתה של הלאומיות בכלל, והתנועה הציונית בפרט. העובדה שלראשונה אחר מאות רבות של גלות יהודים עמדו בפני האפשרות של שיבה לארץ ישראל הולידה דיון ער בדבר הצורך לעלות לארץ, היתרונות הרוחניים של הישיבה בה, מידת המלאות של קיום יהודי בגולה וכדומה.

במאמר זה אסקור תשובות שניתנו לשאלות אלו על-ידי שלושה הוגים יהודיים בתקופה זו. אלו תהיינה מצע לדיון בהבנת מהותה של קדושת הארץ והתפקיד שהיא אמורה למלא בחיינו הדתיים.

רבי שמשון רפאל הירש

עמדתו של רבי שמעון רפאל הירש, רב והוגה דעת בגרמניה במהלך המאה ה-19, מרתקת ומפתיעה במיוחד. כך הוא כותב בפירושו לתורה על הפסוק "כי חלק ה' עמו" (דברים לב) -

לא היה זה רצונו של ה' שבני ישראל יעשו לעם בארץ המיועדת להם ויתפתחו לעם על פי התנאים וההשפעות של הארץ הזאת, אלא בניגוד לשאר כל העמים הם נהיו לעם בטרם ירשו ארץ, ורק אחרי שה' עשה אותם לעם הוא הביאו אותם אל הארץ... "כי חלק ה' עמו": כי העם הזה כעם הוא עם ה', קנוי לה', ובעצם היותו לעם הוא נועד להיות חלק ה'. **מה שעמים אחרים מקבלים מאדמת ארצם מקבל ישראל מיחסו אל ה'.** ... שאר העמים מושרשים באדמתם בעצם הווייתם והתהוותם. יחד עם זה הם נתונים להשפעותיה האקלימיות של ארצם. מכל אלה הם שואבים את התנאים להתפתחות תרבותם הפיסית, הרוחנית, המוסרית והחברתית, ולפיכך הם (... מעריצים אותם כאלים שהצלחתם הלאומית תלויה בהם.

ואילו ישראל יביא עמו לארצו את תרבותו הפיסית, הרוחנית, המוסרית והחברתית כשהיא מעוצבת בידי ה'. הוא לא ישתעבד לארץ ולא ישליט אותה על חייו הלאומיים... בהצלחתו הלאומית הוא יכריז שה' הוא הכח האמיתי היחיד ורק הוא מקור כל שלום העמים....

הרש"ר הירש סבור שבאופן רגיל עמים מתפתחים בהשפעת הארץ בה הם נמצאים. האקלים ורוח המקום לוקחים תפקיד בגיבוש הזהות הלאומית. לכן, קשר העם לארצו הוא לא רק אורגני וטבעי, אלא גם נתפס כמרכיב מהותי וחיוני לקיומו. בדיוק בנקודה זו שונה העם היהודי משאר העמים. התהוותו היא במדבר, תרבותו מתעצבת על ידי ה' באמצעות התורה, וללא שום זיקה לארץ. לכן, הוא אינו תלוי בה או משועבד אליה בשום מובן. חשיבותה של ארץ ישראל היא כמקום בו יכולה התרבות היהודית-תורנית להתממש ולפרוח כהתארגנות פוליטית, ובכך להוכיח את כוחו וצדקתו של ה'.

חשוב להדגיש שהרש"ר הירש מייצר מתח בין ארץ ישראל לתורת ישראל. עמדה זו אינה נובעת מזלזול במימד הארצי אלא דווקא מהכרה בחשיבותו לעמים אחרים. רק לגבי ישראל אין זה כך: נאמנותו של עם ישראל נתונה לתורה לבדה. בהמשך לעמדה זו, קובע הירש בחיבורו "אגרות צפון" כי -

ההתנחלות בכל מקום שהוא במדינות ובארצות אפשרית היא, כי לא תזיק לרוח היהדות; יען וביען כי ההעמדה ברשות עצמו בנוגע אל ממשלתו המדינית, עת ישב ישראל על אדמתו, לא היתה גם אז עצם ותכלית ללאומיות ישראל... ומפני כי לאומיות ישראל נוסדה על תקוה רוחנית בטוהרה, לכן מוכשר הנהו להדבק בנקל בכל מקום בלב שלם אל ארץ מושבו...

יהודים יכולים להשתייך באופן מלא למדינות אחרות (וכל שכן ארצות אחרות) ולממש בהן את ערכי התורה בצורתם השלמה. **הארץ מעולם לא הייתה תכלית אלא אמצעי בלבד.** לכן, אין לעם ישראל 'סנטימנטים' לארץ ישראל, ואין לארץ ישראל תפקיד מהותי בחייו הרוחניים.

בקרב מפרשים וחוקרים ישנה מחלוקת עד כמה הרחיק הרש"ר הירש בגישתו זו. יש הסבורים שהוא אמנם ביקש להדגיש שהארץ אינה תכלית לעצמה, אולם הוא יודה שיש לשאוף להגיע אל הארץ כדי לממש בה את ערכי התורה באופן שלם. אך יש המפרשים את דבריו באופן רדיקאלי יותר: הם טוענים שהוא סבר שארץ ישראל סיימה את תפקידה ההיסטורי בחזון של התורה, וכעת עם ישראל צריך לממש אותו בתוך מציאותו ההיסטורית בגלות, ויכול להתנתק לגמרי מארץ ישראל. בין כך ובין כך, ארץ ישראל, הקשר אליה וההשתוקקות אליה - אינה מהותית ליהדות, ויכול להיות קיום יהודי שלם בלעדיה.

הראייה קוק

בפסקה המפורסמת הפותחת את ספר "אורות" מציג הרב קוק את גישתו, המנוגדת לזו של הירש -

אַרְץ יִשְׂרָאֵל אֵינֶנָּה דָּבָר חִיצוּנִי, קִנְיָן חִיצוּנִי לְאַמֶּה, רַק בְּתוֹר אֲמֻצְעֵי לְמִטְרָה שֶׁל הַהֲתַאֲגָדוֹת הַכְּלִלִית וְהַחֲזָקוֹת קִיּוּמָה הַקְּמָרִי אוֹ אֶפְלוּ הַרוּחִנִי. אֲרָץ יִשְׂרָאֵל הִיא חֲטִיבָה עֲצֻמוֹתִית קְשׁוּרָה בְּקֶשֶׁר חַיִּים עִם הָאֶמֶה, חֲבוּקָה בְּסִגְלוֹת פְּנִימִיּוֹת עִם מְצִיאוּתָהּ.

לדידו, ישנו קשר אורגני, ראשוני ובל ינותק בין עם ישראל לארץ ישראל. הוא מתייחס לארץ כאל ישות חיה שגורלה קשור בגורל העם היהודי. בקטעים אחרים מדבר הרב קוק על כך שכשם שהעם היהודי קדוש בקדושה אימננטית, באותו אופן ממש ארץ ישראל היא קדושה, אלוקית. הארץ והעם משלימים אחד את השני. רק בארץ ישראל יכול עם ישראל לממש את הפוטנציאל הרוחני הגלום בו.

מקורותיו הישירים של הרב קוק לעמדה זו נמצאים בספר הכוזרי ובמקורות קבליים שונים. יש לציין שגם במקורות אגדה חז"ליים רבים ניתן למצוא סימוכין לתפיסה זו. אולם בעיני הם מהדהדים גם תפיסה רומאנטית ביחס לקרקע שנפוצה באירופה באמה ה-18 וה-19, כזו שהוזכרה בדבריו של הרש"ר הירש. לפי עמדה זו האקלים של מקומות מערב תרבויות ועמים. יוהאן הרדר, ומאוחר יותר גם הגל, ממש מדברים על אופי של עם שנובע מהשטח בו הוא מתגבש. ה"ארץ" משמשת כסוג של רחם לעם. זוהי למעשה טענה בדבר הקשר העמוק בין האדם לביתו. למרחבים יש השפעה עלינו, על התכונות שלנו ועל האופן בו אנו חושבים ומתנהגים. ממילא, הם חלק בלתי נפרד מאיתנו. שילוב התפיסה הזאת עם התפיסה שלארץ ישראל יש קדושה אימננטית, מעין "נוכחות אלוקית מוגברת", מסבירה את הקשר הבלתי ניתן לניתוק בין העם לארץ בהגותו של הרב קוק, ואת טענתו כי פריחה יהודית אמיתית יכולה להתרחש רק בארץ ישראל.

נראה בעליל שפיסקה זו מתפלמסת עם עמדתו של הרש"ר הירש. בהמשך הפסקה הפולמוס נעשה ישיר עוד יותר (אם כי נראה שהדברים מכוונים גם כלפי גישות ציוניות אחרות שרווחו בתקופתו של הרב קוק, כמו הציונות הרוחנית של אחד העם) -

הַמְחֻשְׁבָּה עַל דְּבַר אֲרָץ יִשְׂרָאֵל, שֶׁהִיא רַק עֵרֶךְ חִיצוּנִי פְּדֵי הַעֲמֵדָת אֲגֵדַת הָאֶמֶה, אֶפְלוּ כִּשְׁהִיא בְּאֶה פְּדֵי לְבַצֵּר עַל יְדֵה אֶת הָרַעֲיוֹן הַיְהוּדִי בְּגוֹלָה, פְּדֵי לְשְׁמֹר אֶת צְבִיוֹנוֹ וְלְאַמֵּץ אֶת הָאֲמוּנָה וְהַיְרָאָה

והחזיק של המצות המעשיות בצורה הגונה, אין לה הפרי הראוי לקיום, כי היסוד הזה הוא רעוע בערך איתן הקדש של ארץ ישראל.
האמוץ האמתי של רעיון היהדות בגולה בא יבא רק מצד עמק שקועו בארץ ישראל, ומתקנת ארץ ישראל יקבל תמיד את כל תכונותיו העצמיים. צפית ישועה היא כח המעמיד של היהדות הגלונית, והיהדות של ארץ ישראל היא הישועה עצמה.

הרב קוק מכיר בכך שארץ ישראל יכולה לשמש כאמצעי לחיזוק הזהות היהודית, ושהרעיון של ארץ ישראל יכול לשמש כאמצעי תרבותי שיעודד יהודים בגלות להיות "יהודים טובים". אך הוא סבור שהסתכלות כזאת מוטעית ונועדה לכישלון. לדידו, סדר הדברים הוא הפוך: הארץ היא תכלית העומדת בפני עצמה, החיבור אל הרעיון של ארץ ישראל הוא לב החיים היהודיים, וכאשר הוא נעשה הוא גם משפיעה ומרומם תחומים אחרים בחיים יהודיים.

פרנץ רוזנצווייג

בחלקו הראשון של ספרו כוכב הגאולה עוסק רוזנצווייג באפשרות של קבוצות שונות של בני אדם לזכות לחיי נצח. הוא מבדיל בין עמים לבין "ציבורים אחרים שברוח", כמו דתות או תרבויות. קבוצות אחרות אלו מתגבשות סביב אידיאלוגיה או פרטיקה מסוימת, וההמשכיות שלהן תלויה בכך שהדורות הבאים יישמרו את אותן אידיאלוגיה או פרקטיקה. ולכן הם חיים בפחד מתמיד לגבי ההמשכיות שלהם. העם לעומת זאת, מוגדר על-ידי קשר דם בלבד, ולכן המשך קיומו מובטח כל עוד הוא מעמיד צאצאים. קשר הדם הוא "ערובת העתיד בהווה", הוא מעניק לעם חיי נצח.
במסגרת דיון זה, עוסק רוזנצווייג בתפקידה ותרומתה של אדמת המולדת לבקשת הנצח של עמים, ועורך אבחנה בין עם ישראל לשאר אומות העולם מבחינת היחס אל הארץ -

אומות העולם, לא די להם בקרבת הדם, נועצות הן את שורשיהן לתוך לילה של האדמה, שהיא עצמה מתה ומשפיעה חיים, ומאורך ימיה שלה נוטלת הן ערובה לאורך ימיהן שלהן. בקרקע ובשליטה בה נאחז רצון הנצחיות שלהן. למעת אדמת המולדת נשפך דם ביניהן, שאין הן בטוחות בשותפות החיה של הדם עד שלא תהיה מעוגנת ביסוד האיתן של הקרקע. אנו לבדנו בטחנו בדם ונטשנו את הארץ...ניתקנו חיות שלנו מכל חיבור עם המת. שאמנם מזינה האדמה, אך גם כובלת, ומקום שאומה אוהבת את אדמת המולדת יותר משהיא אוהבת את חייה, תמיד תלויה עליה הסכנה - והיא התלויה על צווארם של כל גויי הארץ - שאם כי תשעה מונים תציל אהבה זו את קרקעת המולדת מכף האויב ואת חיי האומה אף עמה, הרי שבפעם העשירית יישאר מה שאהוב יותר, הקרקע, וחייה של האומה עצמה עליו יסופו....כך בוגדת האדמה בעם התולה את אורך ימיו באורך ימיה: אמת, הארץ לעולם עומדת, אך העם אשר עליה כלה ועובר מן העולם.

ארץ, טוען רוזנצווייג, מציגה מסך שווא. היא עצמה קבועה ונצחית. מסיבה זו אומות העולם, שלא סומכים מספיק על ההמשכיות באמצעות כוח ההולדה, מבקשים לקשור את גורלם בארץ שלהם ובכך לזכות בנצחיותה. קשר אל מקום קונקרטי משמש כעוגן, ויכול להעניק תחושת ביטחון ויציבות. לכן כל העמים נלחמים בחירוף נפש על ארצם. אך התפיסה הזאת היא אשליה: לא משנה עד כמה יאחז האדם בארץ, הארץ תעמוד לנצח ואילו האדם ימות ויעבור מהעולם. הארץ ממשיכה להתקיים גם כאשר עם אחר כובש אותה, אבל העם שקשר את גורלו עם הארץ וגורש ממנה, יחדל מלהתקיים.

ייחודיותו של העם היהודי, ע"פ רוזנצווייג, היא בזה שהוא לא שיעבד את עצמו לארצו, אלא שם מבטחו ב"קשר הדם". זהו סוד נצחיותו של העם היהודי, הסוד של המשך קיומו באלפיים שנות גלות. מגורים בארץ ישראל, התיישנות בארץ ישראל, הם מוות. אם לנסות לפתח עוד את הדברים, נאמר כך: ההגדרה של יהודי היא אדם שנולד לאם יהודיה. ארץ ישראל, עם כל חשיבותה, אינה חלק מהגדרת היהדות. אילו היו כך פני הדברים, כיבושה של הארץ והגלות ממנה היו מסמנים את מותו של העם היהודי. ניתן לייחס לרוזנצווייג את הטענה שאילו היה הרב קוק צודק שעם ישראל קשור לארץ בקשר בל ינתק, אזי היה מאבד את חיי הנצח שלו ונמחק, כפי שקרה לכל העמים העתיקים.

רוזנצווייג מסתמך בכתיבתו על כך שראשית הסיפור היהודי הוא בנידודיו של אברהם, ומדגיש את העובדה שהאירועים המכוננים של עם ישראל - יציאת מצרים, מתן תורה, התגבשות התלמוד הבבלי - התרחשו כולם מחוץ לארץ ישראל. הוא עומד כל כך שגם בתקופות בהם עם ישראל כן ישב בארץ ישראל, הדרישה של התורה (כפי שעולה מפסוקים רבים בספר דברים, וממצוות כמו מצוות השמיטה) היא שייחסו אל הארץ לא יהיה כזו של שאר האומות, חל עליו איסור "להיושן בארץ", להשתעבד אליה או לראות אותה כמשועבדת עליו.

אבל אם כך, מהי קדושתה של ארץ ישראל? ומהו תפקידה? לאמור, אם היא אינה אמורה לספק את מה שהארץ בד"כ מספקת לעם המקושר אליה, מה טיב הקשר שלה אליו? על כך עונה רוזנצווייג -

הוא (עם ישראל) שומר על אי-תלות של אביר נוסע, ושעה שהוא משוטט במרחקים לרגל מסעיו והרפתקאותיו ונושא את נפשו אל המכורה שנטשה, הוא נאמן לארצו יותר ממה שהוא נאמן לה בזמנים שהוא יושב עליה. לפיכך לעומקו של דבר, שלו היא רק בארץ געגועיו - בארץ הקודש. לפיכך אף בשבתו על אדמתו...יעורער על זכות קניינו המלאה במולדתו: אין הוא אלא גר ותושב בארצו...קדושת הארץ מפקיעה אותו מחזקתו התמימה אף בשעה שיכול הוא להחזיק בה. היא מגבירה עד אין קץ את געגועיו אל הארץ לאחר שאבדה לו, ואינה מניחה לו להתערות מעתה ואילך **עד תומו בשום ארץ אחרת**. היא מכריחה אותו לאצור את מלא עוצמת רצונו להיות עם בנקודה האחת (...): קרבת הדם; כאן הרצון להיות עם אינו רשאי להיאחז בכל אמצעי מת...

ארץ ישראל היא הארץ שלא ניתן להיאחז בה, לא ניתן לקנות אותה. קדושתה היא היותה בלתי מושגת, מושא להשתוקקות. תכונה זו מבהירה את תפקידה בהקשר של הדיון של רוזנצווייג: כשם שמצוות שונות מונעות מעם ישראל להיושן בארץ יתר על המידה בשעה שהם יושבים בה, כך הגעגוע אל ארץ ישראל מוודא שעם ישראל לא ייקשר יתר על המידה אל ארצות שונות אליהן הגיע בגלותו. השאיפה אל ארץ ישראל מבטיחה שהיהודי יישאר תמיד נודד, וכך ישים תמיד את מבטחו בצאצאיו ולא בארץ המתה.

ניתן לדמיין את רוזנצווייג אומר לרש"ר הירש: 'אנחנו מסכימים שקיומו של עם ישראל אינו תלוי בארץ ישראל. אבל מי ערב לך לכך שיהודים היושבים בגרמניה לא יקשרו את גורלם באדמת גרמניה? וכאשר אדמה זו תיכבש, הם ימותו עמה...!'. לכן בעוד שהרש"ר היר"ש היה מוכן לוותר כליל על הרעיון של ארץ ישראל, רוזנצווייג סבור שהכרחי לוותר על הארץ הפיזית אבל אסור בשום פנים ואופן לוותר על הארץ כרעיון: רעיון של ארץ שאינה ארץ, ארץ שמרחיקה את האדם מהארץ.

דיון

חלק זה יוקדש לדיון בעמדות שהוצגו. תחילה אסכם אותן בקצרה, ואז אנסה לעמוד על נקודות החוזק והחולשה של כל אחת מהן, ולשתף במחשבותיי ותחושותיי הפרטיות ביחס אליהן (אשתמש לשם כך בשפה יותר חופשית ויומיומית). מתוך כך אבקש להציע כיוון חשיבה נוסף על השאלות העומדות לדיון. הצגנו שלוש תשובות שונות לשאלה עמה פתחנו: האם היהודים יכולים לוותר על ארץ ישראל? (או, האם יש דבר כזה יהדות ללא ארץ ישראל?).

בקצה האחד עומדת תשובתו של הרש"ר הירש, שזועק: כן! ארץ ישראל מעולם לא הייתה רכיב מהותי בזהות היהודית. מוסר התורה הוא הדבר היחיד שחשוב ליהודים, הוא יכול להתממש בכל מקום, והוא מנוגד להשתייכות לארץ מולדת. אם להשתמש במונח אנתרופולוגי, עם ישראל אינו עם ילידי של ארץ ישראל, ואינו שואף להיות כזה.

בקצה המנוגד ניצב הרב קוק, שאומר: לא! ארץ ישראל, עם ישראל ותורת ישראל - חד הם. אין קיום יהודי שלם מחוץ לארץ ישראל, ולא יהיה קיום יהודי בכלל ללא הרעיון של ארץ ישראל והשאיפה אליה. עם ישראל הקדוש הוא העם הילידי של ארץ ישראל הקדושה.

בתווך עומד רוזנצווייג. כמו הרש"ר היר"ש, הוא מדגיש את אופיו הנוודי של עם ישראל ואת העובדה שכור מחצבתו אינה בארץ. לכן הניתוק מן הארץ הקונקרטי היא אפשרי ואף רצוי. ומאידך, הוא סבור שהרעיון של ארץ ישראל כארץ קדושה, ארץ שאין לאדם קניין בהם - הוא מהותי לעם היהודי. הגעגוע

אל הארץ היא סוד קיומו של היהודי בגלות, ומבחינה זו היא הכרחית. לעם היהודי אסור להיות ילידי, אבל הוא תמיד שאף להיות ילידי.

העמדה של הרש"ר הירש מפתיעה ומסקרנת אותי, כי היא שונה מאוד מהנרטיב אליו חונכתי. מה שמושך אותי בה היא שנראה לי נכון שעיקר עניינה של התורה היא תפיסה רוחנית ומערכת מוסרית. מסתבר לי שיהודי שמקפיד על בין אדם לחברו, לומד תורה ומקיים קשר חיי עם בוראו - הוא יהודי שלם, והוא אינו זקוק לקשר לפיסת קרקע כדי "להוכיח" את יהדותו. יתר על כן, העמדה של הרש"ר הירש לכאורה "משחררת" אותנו כיהודים מלעסוק באתגרים של אחיזה בארץ, פוליטיקה וכוח. עם זאת יש להעיר שייטכן שב"הפוך על הפוך" דווקא החילול הזה של הארץ, הקביעה שהארץ היא אמצעי ולא מטרה, יכולה להכשיר התייחסות מכשירית אל הארץ ככלי פוליטי, ולשמש קבוצות אידיאולוגיות ששונות באופנים שונים. אם הארץ אינה קדושה, מותר לעשות בה מה שרוצים.

החולשה בעמדה זו, לדעתי, היא שברמה הפרשנית היא דוחקת טקסטים ומרכיבים רבים במסורת היהודית. זה נכון שבסיפור של עם ישראל יש מרכיב נוודי מראשיתו, ושהתורה ניתנה במדבר, אולם במידה רבה התורה היא גם סיפור מסעו של עם ישראל לארץ ישראל. בתוך התורה - שהרש"ר הירש העמיד כמנוגדת לזיקה לארץ - יש תחום שלם של מצוות התלויות בארץ ישראל. ספרות חז"ל מלאה בתיאורי שבחה של הארץ, והגעגוע אל ארץ ישראל משתקף מכל תפילה ואירוע יהודי. נראה לי קצת מוזר להסביר את כל האלמנטים הללו באופן לא מהותי. מוזר לחשוב שסדר זרעים כולו הוא איזה אפיזודה חולפת וחסרת חשיבות בהיסטוריה של ההלכה. קשה לי לומר שארץ ישראל היא רק איזה מכשיר טכני, שולי וזמני, בתוך הסיפור של עם ישראל. נראה לי שמתחבא שם איזה משהו יותר עמוק.

כך חשב גם הרב קוק. עמדתו משקפת תפיסה של איזה סוד שקיים בארץ ישראל, שמקשר אותה באופן עמוק ותשתיתי לעם ישראל ולתורה. הוא קורא באופן מהותי ובמשקפיים "מיסטיות" את סיפורי האבות, את מסעות עם ישראל לארץ ישראל, את בניית המקדש בירושלים ואת המצוות התלויות בארץ. הוא מתייחס ברצינות לאגדות חז"ל על "תורת ארץ ישראל" שאין כדוגמתה או "אוויר ארץ ישראל" שמחכים. וכפי שצינתי, הוא נסמך על ספרות יהודית ימי-ביניימית וקבלית-מודרנית ענפה.

מובן שיש גם טקסטים רבים מנוגדים: הוגים אחרים בימי הביניים, אגדות חז"ל שמשמיעות קול אחר, סוגיות העוסקות בקדושת הארץ והמצוות התלויות בו שמשקפות יחס אחר. אבל הבעיה העיקרית שלי עם גישתו של הרב קוק היא שהוא מדבר על משהו שאני לא באמת מבין או מרגיש. וודאי, אני מרגיש בנוח בארץ ישראל בתור המקום בו גדלתי, אני חש התרגשות כשאני מבקר בכותל המערבי או באתרים ארכיאולוגיים שונים. אבל: איני מרגיש שהתפילה שלי בארץ מתעלה למקום גבוה יותר מתפילתי כשאני בחו"ל. איני מרגיש שלימוד התורה שלי הוא אחר, איני מרגיש נוכחות אלוהית באוויר. הקשר עליו מדבר הרב קוק הוא ערטיילאי ובלתי מוגדר. נקודה זו מהווה, בעיני, סכנה: הרב קוק משכנע את הקורא שיש בארץ משהו חשוב, עוצמתי וחזק. אבל חוסר הבהירות לגבי זהותו של אותו הדבר, מותיר מקום רב לדמיונות כוזבים, למצב בו יצרים של שליטה ואלימות מוסברים כמשיכה ארוטית לפיסת הארץ.

ומה בדבר רזנצווייג? הצעתו, שאותה תיארתי כמעין פשרה בין הרש"ר היר"ש לרב קוק, קוסמת לי מאוד. אני סבור שהדיאלקטיקה של עמדתו - זו שאומרת שאסור ליהודי להיוושן בארצו ולהשתעבד אליה, ומאידך שאסור לו לוותר עליה, ואסור לו לחדול מלהתגעגע אליה - לוכדת בצורה מרתקת את המורכבות של היחס לארץ בסיפורי התורה ומצוותיה, ובהיסטוריה היהודית.

אבל הקושי שלי עם רזנצווייג היא שהוא גוזר על היהודי, בין אם הוא חי בארץ או בחו"ל, לחיות את חייו בתחושה של חוסר שייכות, בתחושת של ציפייה שלעולם לא תתממש. העצב הזה, הגעגוע, היא בעיניו מהות הקיום יהודי, וזאת גלולה קשה לבליעה. יש בי קול חזק שמשוכנע שלא ייתכן שחיים כאלו הם מה שהקב"ה רוצה מאתנו. ויש מימד של חוסר יושרה בלשיר "לשנה הבאה בירושלים" ולא לקוות באמת להיות בשנה הבאה בירושלים. האם משמעותן של אלפיים שנות געגוע לארץ מסתכמת מסכמת בתכסיס פסיכולוגי לשמירה על זהות?

מתוך חוסר שביעות הרצון הזו אבקש להציג דרך מחשבה נוספת לשאלה המעסיקה אותנו. אעשה זאת דרך קריאה (מגמתית משהו) בתורה של רבי נחמן מברסלב. תורה זו נאמרה על ידי רבי נחמן בסמוך לסוף ימיו, אחרי תקופה שבה לא הצליח למסור תורות בשל מצבו הבריאותי - ובזה בדיוק התורה עוסקת. ר' נחמן שואל כיצד יכול יהודי לחיות את עצמו או להתחבר לבוראו כאשר הוא אינו מצליח ללמוד תורה, כאשר הנתיה השכלי שהוא הנתיה העיקרי לקשר עם הקב"ה חסום בפניו? וזוהי תשובתו -

והצדיק, בְּשִׁעָה שְׁפוּרָשׁ מִן הַתּוֹרָה וְהוּא בְּחֵינַת אִישׁ פְּשׁוּט הוּא מְקַבֵּל חַיּוֹת מִבְּחִינָה זוֹ שֶׁל קִדְמָה מִתּוֹרָה. וְזֶהוּ בְּחֵינַת הַדָּרָךְ שֶׁל אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל... שֶׁהוּא בְּחֵינַת עֲשָׂרָה מְאָמְרוֹת שֶׁבָּהֶם נִבְרָא הָעוֹלָם, שֵׁשׁ נִעְלָמָה הַתּוֹרָה שֶׁבָּנָה הָיָה הָעוֹלָם מִתְקַיֵּם בְּחִסְדּוֹ עֲשָׂרִים וְשִׁשָּׁה דוֹרוֹת שֶׁקִּדְמָה מִתּוֹרָה, בְּנָה בְּעֶצְמוֹ הַצְדִּיק מְחַיֶּה עֶצְמוֹ בְּעֵת פְּשִׁיטוֹתוֹ שֶׁאֵינּוּ עוֹסֵק בַּתּוֹרָה. כִּי אִזּוֹ הוּא מְחַיֶּה עֶצְמוֹ בְּבְחֵינַת הַתּוֹרָה שֶׁנִּעְלָמָה בְּתוֹךְ הָעוֹלָם בְּכָל הַדְּבוּרִים וּבְכָל הַעֲבָדוֹת שֶׁנִּבְרָאוּ בְּעֲשָׂרָה מְאָמְרוֹת שֵׁשׁ נִעְלָמָה הַתּוֹרָה כְּנ"ל

אומר ר' נחמן שכאשר אדם אינו יכול ללמוד תורה, האפיק האלטרנטיבי בו הוא יכול ללכת הוא חיבור לארץ ישראל. העולם כולו נברא על ידי ה', יש בו נוכחות אלוקית נסתרת, תורה נעלמת. אפשר לחזור אל הקרקע ולפגוש בה אלוהים. ארץ ישראל היא המקום שבו ניתן להתחבר לנוכחות הזאת.

אבקש לדלות מדבריו אפשרות אחרת של פשרה בין עמדותיהם של הרש"ר הירש והרב קוק. בדומה לרש"ר, רבי נחמן מייצר דיכוטומיה בין הזיקה לארץ לבין התורה. אלא שבניגוד אליו, הוא אינו שולל את הזיקה אל הארץ, אלא פשוט מציג אותה כנתיב דתי אחר שהוא קריטי לאותם זמנים בהם האפיק התורני, המרכזי, חסום. בדומה לרב קוק הוא מוצא בארץ קדושה אימננטית ורואה בה נוכחות אלוקית. אך בשונה ממנו, הוא אינו תולה גם את פריחתה של התורה בקשר עם הארץ.

יוצא שאפשר לענות על השאלה שמעסיקה אותנו כך: באמת העיקר הוא התורה, כמערכת חוקים מוסרית אשר מבטאת את רצון ה' בעולם. התורה היא שלמה ואלוקית גם ללא ארץ ישראל. לכן, מהפרספקטיבה של התלמיד חכם, של איש בית המדרש, של האורתודוקס, אפשר לוותר על ארץ ישראל. מנקודת מבט זו הזיקה לארץ אינה תנאי סף של היהדות.

אך ר' נחמן שואל: מה תעשה כשלא יהיה לך כוח ללמוד תורה?! ואני מוסיף: מה בדבר אלו שמחוץ לבית המדרש? אלו שאינם שומרים על הפרקטיקה התורנית לדקדוקיה? עבורם יכולה ארץ ישראל להיות אפיק חיבור. ארץ ישראל מייצגת, במובן הזה, את האפשרות להיות יהודי פשוט, אפשרות של יהדות ילידית. לא יהודי שצריך כל הזמן לדאוג לזהותו על ידי התנהגות מסוימת, אלא יהודי מעצם החיים שלו בארץ ישראל, או הגעגוע שלו אליה.

"על ארץ מוותרים רק בלב"

אסיים בשיר שכתב מאיר אריאל, שנוגע באפשרות הויתור על ארץ ישראל, ופותח עוד אפיק מחשבה על השאלות בהם דנו –

על ארץ מוותרים רק בלב

רק מידי נשמטה לי מיד נלכדה בלבי ובלבי אחזתיה שלא תשכח ימיני	החליפה אותי פעמיים כמעט שהייתי אחר אך לי אלף שנים ועוד אלף שלא מוותר על גרגר	על ארץ מוותרים רק בלב ארץ עוזבים רק בלב ארץ שוכחים רק בלב על ארץ מוותרים רק בלב רק בלב
על ארץ מוותרים רק בלב ארץ אוהבת קצת יחס ארץ רוצה תשומת לב לא משנה מי ומה אתה ארץ רוצה תשומת לב על ארץ מוותרים רק בלב.	החליפה אותי איך ולמה איך למה לא שמתי לב כמו שדרכתי עליה ככה גם לא שמתי לב	הארץ הזאת כבר החליפה עמים ואומות כשמלה כמו תכשיטים רק שומרת על השמות שקיבלה

בשיר הזה יש המון דברים הנוגעים לענייננו, ואין זו הבמה לגעת בכולם. אבקש רק להתעכב על הדימוי שבחר מאיר אריאל ליחס בין העם לארץ: מערכת יחסים של אהוב לאהובתו.

הדימוי לכשעצמו עושה משהו. הרי הירש ודאי היה מדמה את הארץ לכלי עבודה, משהו שבאמצעותו עומדים במשימה. הרב קוק היה אולי ממשיל את הארץ לאם - משהי שעם ישראל קשור אליה בטבורו בקשר עמוק ובלתי בחירי. אצל רוזנצוויג הארץ יכולה להיות פנטזיה של אישה, אהבת נעורים בלתי מושגת. ואילו, אצל מאיר אריאל הארץ היא אישה, אישה אמיתית. כזו שאפשר להיפרד ממנה אבל גם לחזור אליה, כזו שאפשר להתגעגע אליה ולאהוב אותה מרחק, אבל שאפשר גם לממש איתה אהבה, כזו שיכולה לכעוס עליך וגם לאהוב אותך. הדימוי הזה מכניס לדיון שלנו את מושגי הבחירה והאהבה והרצון, שהיו נעדרים ממנו עד כה. אולי אפשר לוותר על הארץ (זה אמנם קשה וצריך לעשות את זה בלב, אבל אפשר) אבל אולי אנחנו לא רוצים לוותר עליה כי אנחנו אוהבים אותה, כי אנחנו נמשכים אליה, כי היא חשובה לנו.

במאמר זה הצגתי הצעות להגדרות שונות של הקשר בינינו לארץ. גם באקלים הישראלי העכשווי אנחנו שומעים אמירות אידיאולוגיות, חותכות, בדבר מהותה ותפקידה של ארץ ישראל. אבל אולי, בעקבות מאיר אריאל, אפשר לומר כך: ארץ ישראל יכולה להיות בשבילנו כל מיני דברים. היא יכולה להיות מישהי להזדקן איתה או אקסית שנואה ותאוות נקם, וכל התווך שבאמצע. אפשר להיאחז בשטחיה, אפשר לרדת ממנה ולנצור אותה בלבנו, ואפשר גם להתאמץ לשכוח אותה. לטלנובלה הזאת לא נכתב עדיין פרק סיום, והאחריות לכתיבתו מוטלת עלינו. ומה שמעניין זה שכמו בשיר של מאיר אריאל, הסתכלות הזאת מפנה את הזרקור מהשאלה "מהי הארץ בשבילנו?" לשאלות מסוג אחר: מה אנחנו בשבילה? האם היא תבחר לוותר עלינו? האם אנחנו ראויים לה?

נספח: על ארץ מוותרים רק בלב - פזמון עם פרושים / מאיר אריאל

**על ארץ מוותרים רק בלב
ארץ עוזבים רק בלב
ארץ שוכחים רק בלב
על ארץ מוותרים רק בלב
רק בלב**

**הארץ הזאת כבר החליפה
עמים ואומות כשמלה
כמו תכשיטים רק שומרת
על השמות שקיבלה**

**החליפה אותי פעמיים
כמעט שהייתי אחר
אך לי אלף שנים ועוד אלף
שלא מוותר על גרגר**

**החליפה אותי איך ולמה
איך למה לא שמתי לב
כמו שדרכתי עליה
ככה גם לא שמתי לב**

**רק מידי נשמטה לי
מיד נלכדה בלבי
ובלבי אחזתי
שלא תשכח ימיני**

**על ארץ מוותרים רק בלב
ארץ אוהבת קצת יחס
ארץ רוצה תשומת לב
לא משנה מי ומה אתה
ארץ רוצה תשומת לב
על ארץ מוותרים רק בלב.**

[על ארץ מוותרים רק בלב.] כל ויתור על ריבונות של ישראל על חלקי ארץ אין בו כדי ויתור של עם ישראל על ארץ ישראל. כי ארץ היא יותר ממדינה. מדינה היא רק שכבה על הארץ. ועד שלא אמר אדם בליבו אני מוותר על הארץ לא ויתר על הארץ. וכך גם שכחת הארץ ועזיבת הארץ שהיא כולה תלויה בליבו של אדם. יחידים יכולים לוותר. הרבים מחזיקים מדור לדור. [הארץ הזאת כבר החליפה.] כמו אישה שלא מוצאת מנוח בזרועות אף אחד ממאהביה הרבים נוטה חסד למי שמתנהג ומשליכה את מי שמלכלך אבל שומרת זיכרונות של אהבות להראות לכל הבא אליה עם מי יש לו עסק ולהיותה תשוקת רבים וגדולים.

[החליפה אותי פעמיים.] אמר ישראל שגלה מארצו ונאנס להתנצר וניסה להתבולל בעצמו לאורך זמן ומרחקים אך לא עזב את הארץ בליבו לא שכח אותה ולא ויתר עליה ולו על גרגר מגרגריה של הארץ הגדולה והרחבה והרב ממדיית המופשטת והגשמית מתחת לאלף ריבונות שבאו והלכו.

[החליפה אותי איך ולמה.] אומר ישראל שהארץ זרקה אותו בגלל שלא התנהג על פי חוזה הבנייה והפר סעיפים בעיקר בפרקים שבין אדם לחברו, אדם לאדמה אדם לשמים. וכמו שזורקים בגד מלוכלך לכביסה כי כבר אי אפשר ללבוש אותו מרוב בגידה, יוצא שהויתור על הארץ מתחיל בין אדם לחברו. [ורק מידי נשמטה לי.] אומר ישראל שלא שמט את הארץ במועדיה והיא שמטה אותנו ממנה לגלות, מיד באה הארץ המפשטת הערטילאית ותפסה מקום בליבו ולא הרפתה ממנו רצה או לא רצה כמו רוח של אישה שעוקבת אחר אהובה לכל מקום וככה הוא הולך איתה ומתנהג כנגדה ומעלה אותה על ראש שמחות ומחזק אותה בשבועות שתדבק לשונו לחכו אם לא יזכור, זכר ולא שכח את הארץ שכח ולא זכר להתנהג.

[על ארץ מוותרים רק בלב.] זיהמת אוויר - ויתרת על הארץ, לכלכת אדמה - ויתרת על הארץ, הרעלת מים - ויתרת על הארץ. קלקלת שפה - ויתרת על הארץ, הלכת רכיל, קבלת שוחד, הטית משפט - ויתרת על הארץ. לא משנה כמה ריבון אתה על כמה דונם - מה שמשנה זה כמה דרך ארץ יש לך.

פירוש לפירוש
ארץ היא ארץ היא ארץ נוף אקלים קצב שפה מעל ומתחת גבולות משתנים תדיר. נצח (ישראל) לא חושש ולא פוחד ממסירת חלקי ארץ ישראל לריבונות פלסטינית או סורית, ועיר הנצח מעדיפה להתחלק על המפה ולהתאחד בשטח מאשר להתאחד על המפה ולהתחלק בשטח. לא הקו במפה עוצר את התנועה אלא החומה שבלב. מדינה היא לא ערך לעצמה שלטון הוא לא ערך לעצמו. כולם משרתים לעניין מוסכם יותר או פחות. והזמנים משתנים והכל זמני ואפילו הזמניות שהיא תקוות הרעב ואימת השבע, תקוות העני ואימת העשיר, תקוות המת ואימת החי - הזמניות מצדיקה צורך שעה. והשעה צרכה להפריד בין מושג "מדינה" ומושג "ארץ" ולהפסיק את הקיפוח שמקפח טופס בירוקראטי את ארץ ישראל.

אין דור בישראל שיכול לוותר על ארץ ישראל. מי שקורא למסירת חלקי ארץ לריבונות פלסטינית או סורית (בשם) 'ויתור על הארץ' מצחיק 'אלפיים שנות' ביהירותו וגם מעליב את כל היחסים של העם והארץ ובעצם זהו המוותר הגדול על ארץ ישראל. הוא עובד "ריבונות" לשמה, הוא עובד "שלטון" לשמו ואין לארץ שום טובה ממנו ויש לה לחפש אחר לקבל קצת יחס. כי אין "מדינה" "שלטון" "ריבונות" אלא משרתים לארץ שהיא בני אדם ויחסיה, נוף ויחסיו, אקלים ויחסיו קצב ויחסו שפה ויחסיה ואין לישראל סיכוי בארץ ישראל שלא בקיום התנאים שבחוזה השכירות.

הלא הוא גלוי וידוע לכל המעוניין אין לישראל זכות על ארץ ישראל רק חובה עד שלא תשלם את החוב. ואם תאמר על ארץ מוותרים רק בלב אבל בשטח מחזיקים חזק הארץ תוותר עליך כדי לחזור ללבך.